

Arvet efter Stella Polaris

Ohto Manninen & Lauri Lehtonen, *Stella Polariksen perintö – tiedusteluhistoriaa 1944–1950* [Arvet efter Stella Polaris – underrättelsehistoria 1944–1950], 238 s., ill., Jyväskylä: Docendo 2019.

PROFESSOR OHTO MANNINENS och ingenjöröverste Lauri Lehtonens bok *Stella Polariksen perintö – tiedusteluhistoriaa 1944–1950* som utkom hösten 2019 kastar nytt ljus över ett tema som varit föremål för mycket forskning. Under operationen Stella Polaris hösten 1944 överflyttades underrättelsepersonal och material till Sverige, undan en eventuell sovjetisk ockupation. När det gäller signalspaningen blev Stella Polaris en central manöver.

Ett flertal personer, både sådana som själva deltog i operationen och historieforskare, har gett ut böcker om Stella Polaris under flera decennier. Spanings- och spiontemat har också intresserat en bred publik. Händelserna blev kända genom bland annat boken *Operaatio Stella Polaris* av Harry Lewing, som själv deltog i operationen. När det har gällt att reda ut de olika skeendena av operationen har Erkki Pale, en av deltagarna, spelat en central roll. Utifrån Pales originalmanuskript redigerade Reijo Ahtokari år 1998 boken *Suomen Radiotiedustelu 1927–1944*. Denna bok, såväl som Pales arkiv, är ett viktigt arkivmaterial när det gäller finländsk underrättelsehistoria, särskilt eftersom en stor mängd material gick förlorad till följd av operationen. Utifrån Erkki Pales utredningar utgavs 1994 verket *Totuus Stella Polariksesta*. Samma år, 1994, utkom också Raimo Heiskanens bok *Stella Polaris*. Stella Polaris-forskningen har fortsatt under 2000-talet. Som exempel kan nämnas att Johanna Parikka-Altenstedt har behandlat temat i boken *Operaatio Stella Polaris. Suuri suomalainen vakoolutarina*. Operationens olika skeden har klarlagts, men till exempel skrev Jan-Olof Grahn i *Om svensk signalspaning. Andra världskriget* från 2018: ”Stella Polaris förblir en dunkel historia, även om det mesta i efterhand har kunnat klarläggas”.

Eftersom det har utgetts flera verk om Stella Polaris är det naturligt att en del av den information som ingår i Manninens och Lehtonens bok är känd sedan tidigare. Trots det kastar boken ljus över och bidrar med ny information om den ”dunkla” historien och kompletterar bilden av den finländska militärspaningens historia. Boken innehåller ny information särskilt om vad som skedde efter operationen och hur man utövade och återupptog signalspaningen. I enlighet med sin titel *Stella Polariksen perintö – tiedusteluhistoriaa 1944–1950* fokuserar boken på underrättelsehistorien efter hösten 1944 och på efterdyningarna efter Stella Polaris. I bokens titel

nämns att boken avgränsar sig till åren 1944–1950. Utgångspunkten för den här avgränsningen är i praktiken Stella Polaris-operationen hösten 1944 och slutpunkten är när man återupptog signalspaningen 1950. Man bör emellertid notera att bokens innehåll inte enbart begränsar sig till denna period, utan den innehåller också bakgrund från tidigare tider, och historien sträcker sig i praktiken ända fram till 1960, då man grundade Signalprovanstalten för signalspaning.

Tyngdpunkten i boken ligger på de olika skedena inom den finländska signalspaningen. I boken ingår också andra teman med anslutning till den finländska militärspaningens historia.¹ I boken behandlas även en operation för att rädda ryska frivilliga samt de av ester sammansatta grupperna Erna och Haukkas verksamhet på Finska viken. Berättelserna är intressanta, men splittrar helheten en aning när man förflyttar sig från en sak till en annan. Det förekommer även en viss upprepning, eftersom samma personer har haft en central roll i flera händelser. Utan tvivel hade en del av spaningsofficerarna redan före kriget lång erfarenhet av spaningsverksamhet. Till dessa märkesmän hörde, förutom Hallamaa och Paasonen, bland andra Toivo Salokorpi.

Ibland får läsaren en känsla av att man kunde ha skrivit mer om vissa teman och öppnat upp tematiken och en del personers bakgrund mer för sådana läsare som inte är insatta i dåtidens signalspaningsutrustning eller metoder. Nu blir en del berättelser lite på hälft. Det är förstaeligt med tanke på det begränsade materialet, men eftersom tonvikten ligger på signalspaningen hade man kunnat fokusera mer på den. Trots detta får läsaren ändå en mångsidig bild av händelserna under den aktuella perioden.

Delen ”Miehityksen varalta” (I händelse av ockupation) fokuserar på underrättelselinjen i anslutning till vapengömmoaffären och på förberedelserna inför en eventuell ockupation. I det här avseendet ger *Stella Polariksen perintö* en informativ översikt över de förberedande åtgärder som vidtogs. Dessa teman har tidigare behandlats av såväl U. A. Käkönen, i *Miehityksen varalta*, som Matti Lukkari i boken *Asekätkentä*. År 1944 spelade både Högkvarterets underrättelsechef överste Aladár Paasonen och chefen för underrättelseavdelningen överste Reino Hallamaa en central roll i de spaningsåtgärder som vidtogs. Aladár Paasonen berättar i sina hågkomster hur han i februari 1943 för statsledningen och riksdagen höll ett föredrag om hur den tyska krigslyckan vänt och om det nederlag som detta skulle leda till.² Underrättelseledningen förberedde sig. Reino Halla-

1. Se mer allmänt Joonas Sipilä & Tapio Koskimies, *Sata vuotta suomalaista sotilas-tiedustelua* (Jyväskylä 2018).

2. Se Aladár Paasonen, *Marsalkan tiedustelupäällikkönä ja hallituksen asiamiehenä* (Helsinki 1974), s. 135–136.

maa spelade en avgörande roll också i planeringen och förverkligandet av Stella Polaris. I boken framkommer att vapengömmoaffären och dess s.k. spaningsflygel inte var de enda planerna som utvecklades i och för Finland. I Finland skapades också, på utomstående initiativ, agentnätverk. Ett bra exempel på ett sådant är nätverket Vargar och Måsar, som skildras i boken. Bakom detta signalnätverk stod svenskar, som samarbetade med finländare.³

Stella Polaris-operationen blev en central manöver med tanke på signalspaningen. I september flyttades 750 personer samt spaningsmaterial och spaningsutrustning över Bottniska viken. Men som det konstateras i boken: ”Den svenska regeringen godkände inte att man inledde finländsk signalspaning i Sverige, och således började största delen av personalen återvända till Finland i slutet av oktober.”⁴ Harry Lewing har om detta skede av operationen konstaterat att ”operationen upphävdes”.⁵ De finländska planerna förverkligades inte. Det handlade emellertid inte enbart om personal, utan också om värdefullt material. Både de finländska och de svenska parterna insåg värdet av materialet och utrustningen. Materialet mikrofilmades, och det uppgjordes ett avtal om förvaringen av arkivet. Utrustningen såldes.

Boken innehåller intressant information om hurdant material som fördes bort från Finland. Detta har kunnat klarläggas utifrån arkivförteckningar. Förteckningarna säger emellertid inget om arkivmapparnas innehåll. Det blir därför inte helt klart hur stora mängder material som transporterades bort. I boken konstateras: ”I samband med Stella Polaris-operationen överfördes 21–25.9.1944 till Härnösand på tre fartyg ungefär 350 lådor arkivmaterial och utrustning.”⁶ Detta kan uppfattas som att den totala mängden material uppgick till 350 lådor. Siffran gäller emellertid enbart arkivmaterialet. Till exempel anser Jan-Olof Grahn att det totala antalet lådor var mellan 700 och 750. Hälften av dem innehöll utrustning.⁷ Vilket slags utrustning som transporterades under operatio-

-
3. Denna plan har tidigare behandlats av Sam Nilsson i *Vargar och Måsar, FRA:s stöd till finländsk agentradio och T-kontoret, Underrättelsetjänst och västsamarbete*, som också Manninens och Lehtonsens bok stöder sig på.
 4. ”Ruotsin hallitus ei hyväksynyt suomalaisen radiotiedustelun käynnistämistä Ruotsissa, ja näin pääosa henkilöstöstä alkoi palata Suomeen lokakuun lopulla.” Ohto Manninen & Lauri Lehtonen, *Stella Polariksen perintö. Tiedusteluhistoriaa 1944–1950* (Jyväskylä 2019), s. 33.
 5. ”operaatiota purettiin”, Harry Lewing, *Operaatio Stella Polaris* (Jyväskylä 1977), s. 155.
 6. ”Stella Polaris -operaation yhteydessä siirrettiin 21.–25.9.1944 Härnösandiin kolmella aluksella noin 350 laatikkoo arkistomateriaalia ja kalustoa.” Manninen & Lehtonen, *Stella Polariksen perintö*, s. 33.
 7. Jan-Olof Grahn, *Om svensk signalspaning. Andra världskriget* (Stockholm 2018).

nen är inte klarlagt. Enligt boken skedde ingen inventering av det material som förts över.

Det har förts fram olika slags synpunkter på förlusten av materialet och på de avtal som slöts i Stockholm – detta gäller särskilt arkivmaterialets öde. Frågan behandlas på ett mångsidigt sätt i Manninens och Lehtonens bok, och författarna lyfter fram flera olika händelser som påverkade förloppet. Det ingicks ett avtal om förvaringen av materialet, men till följd av olika händelser brändes det 1961. Som en möjlig orsak till att materialet förstördes lyfter författarna fram kriserna i Finland vid övergången mellan 1950- och 1960-talet. Nattfrosten och notkrisen gav upphov till oro angående Finlands ställning. Å andra sidan lyfter Manninen också fram personfaktorerna. De som ursprungligen hade ingått avtalet hade gått i pension eller avlidit. Oberoende av vad orsaken var, så skedde något som ledde till att det gavs order om att materialet skulle brännas. Alla var inte övertygade om att detta var en god lösning. Den svenske överbefälhavaren Stig Synnergren blev 1974 tvungen att intyga att handlingarna brändes i en ugn på Hässelby avfallsstation: En ”vän till [Kustaa] Vilkuna” hade hört sig för om materialet.⁸ Materialets öde har senare diskuterats i flera böcker och artiklar.

Effekten av Stella Polaris i Finland är ett tema som är mindre känt sedan tidigare. Själva operationen är inte okänd eftersom hundratals personer deltog, men däremot har man inte behandlat hur signalspaningen i Finland återupptogs. Det som skedde i Finland stannade till följd av underrättelseverksamhetens hemliga karaktär inom en mindre krets. Stella Polaris-operationen avspeglade sig emellertid tydligt i den finländska signalspaningen. Precis som konstateras i Manninens och Lehtonens bok innebar operationen en åderlätning av militärspaningen.

I boken skildras hur signalspaningen fortsatte i Finland även efter Stella Polaris. Men, som författarna konstaterar, ”signalspaningsverksamheten var helt lamslagen. I Finland återstod bara rester av den krigstida Radiobataljonen, såväl personalen som utrustningen, vid Högkvarteret. Det fanns ingen ledningsgrupp som skulle ha lett avlyssningen och vidare-rapporterat resultaten.”⁹ Författarna påpekar emellertid att förutsättningarna för verksamheten förbättrades, särskilt när de som deltagit i Stella Polaris, de så kallade stelisterna, återvände från Sverige.

Den finska underrättelsetjänsten följde med Kontrollkommissionens verksamhet och försökte utreda Sovjetunionens avsikter. Sommaren 1945

8. ”eräs [Kustaa] Vilkunan ystävä”. Manninen & Lehtonen, *Stella Polariksen perintö*, s. 224.

9. ”oli radiotiedustelutoiminta täysin lamassa. Sodan ajan Päämajan Radiopataljoonasta oli, sekä sen henkilöstöstä että kalustosta, oli Suomessa vain rippeet. Kuuntelua johtavaa ja tuloksia edelleen raportoivaa johtoporrasta ei ollut.” Manninen & Lehtonen, *Stella Polariksen perintö*, s. 113.

avslutades verksamheten emellertid, delvis på grund av politiska påtryckningar, delvis till följd av att verksamheten hade avtagit och att resultaten var få. Det här var alltså den officiella förklaringen. I Manninens och Lehtonens bok berättas emellertid också om hur verksamheten även efter detta fortsatte en tid på ”hobbybasis”. Förutsättningarna för verksamheten var ändå utmanande. Stellisterna som återvände till Finland togs in för förhör, en del under lång tid, när man i Finland utredde vapengömmoaffären.

Arvet efter Stella Polaris påverkade ett geografiskt sett stort område, vilket berodde på att både materialet och personalens kunnande intresserade olika aktörer. Underrättelseinformationen var värdefull och kunde fungera som handelsvara. Utrustningen såldes till svenskarna, som i enlighet med ett gentlemannaavtal också åtog sig att ta hand om arkivet. Hela materialet stannade inte kvar i Sverige, utan värdefullt material, sådant som hade operativ betydelse eller betydelse när det gällde att knäcka koder hamnade genom finländska underrättelseofficerare och utländska aktörer och underrättelseorganisationer i Japan, Frankrike, USA och Storbritannien men också möjligtvis i Sovjetunionen. Det fanns köpare, på samma sätt som det fanns sådana som erbjöd arbete åt specialister på signalspaning. Hallamaa och Paasonen flyttade över från Sverige till Frankrike.

I boken finns en avskrift av ett brev som Hallamaa skrev till Matti E. Mäkelä i Sverige. Hallamaa ansåg att ”*en tredje akt kommer att visas [...]*”.¹⁰ Hallamaa ansåg alltså att ett nytt krig väntade. Han trodde mer på de franska underrättelseorganisationerna än på svenska FRA (Försvarets radioanstalt). Han stannade ändå inte kvar i Frankrike, utan flyttade 1947 över till Spanien. Paasonen å sin sida flyttade till Schweiz för att hjälpa Mannerheim med att skriva dennes memoarer. Till dem som drog störst nytta av Stella Polaris hörde utan tvekan Sverige, som fick tillgång till såväl personal, utrustning som material. I boken nämns hur det i november 1944 arbetade 19 stellister vid FRA. Detta var ett betydande bidrag till anstalten, som grundats 1942. Vilken betydelse Stella Polaris-materialet fick för FRA har emellertid inte kunnat klarläggas helt och hållet i boken, eftersom forskarna inte har haft tillgång till kodmaterial från tiden efter 1945. Det är möjligt att det i FRA:s material fortfarande kan hittas information i anslutning till Stella Polaris.

Boken visar att underrättelsehistorien är ett pussel, där det alltid saknas någon bit. I praktiken råkar forskare som arbetar med underrättelsehistoria alltid ut för att allt material inte är tillgängligt. Antingen är arkivmaterialet inte öppet, eller så har det förstörts. Den bit som saknas i den finländska militära spaningshistorien är det material som förstörts under

10. ”*kolmas näytös tullaan esittämään [...]*”. Manninen & Lehtonen, *Stella Polariksen perintö*, s. 161.

de senaste krigen, där en central gåta utgörs av de material som spreds ut över världen genom Stella Polaris och gick förlorade. De förlorade källorna ger upphov till ett svart hål inom forskningen.

I boken *Stella Polariksen perintö* berättas det hur arkivmaterial förstördes. Författarna skriver att de inte haft tillgång till allt material som finns i Sverige. I Ohto Manninens och Lauri Lehtonens bok hänvisas flera gånger till att det fortfarande finns material om Stella Polaris i sådana arkiv vars material inte har tillgängliggjorts för forskarna. I praktiken förvaltas detta material av utländska underrättelseorganisationer eller finns i övrigt i arkivens gömmor, där man också tidigare har hittat material. Dessa material kan, om de hittas, komplettera forskningen och utan tvivel bidra till fortsatt forskning.

Stella Polariksen perintö baserar sig delvis på minnesuppgifter och privatarkiv, eftersom ”myndigheterna i flera stater strävade efter att hemlighålla sin delaktighet i att arvet efter Stella Polaris dels förstördes, dels bevarades”.¹¹ Det har emellertid hittats rikligt med material. Bilden av händelserna har blivit mer specifik under åren, när mer och mer arkivmaterial har blivit tillgängligt. I samband med lanseringen av boken berättade Ohto Manninen hur man redan på 1970-talet i ett svenskt arkiv fann ett avtal med anslutning till operationen. Att de svenska arkiven har öppnats har gjort det lättare att utreda händelserna i samband med Stella Polaris. I boken framkommer tydligt att de olika skedena av Stella Polaris med hjälp av den svenska underrättelseorganisationen C-byråns och FRA:s material kan utredas ”med påfallande klarhet”.¹²

Det internationella underrättelsesamarbetet blir antagligen alltmer klarlagt i takt med att arkivens gömmor öppnas. På så vis blir också tolkningarna noggrannare. I boken *Stella Polariksen perintö* ingår en uppfattning om att ”den finländska spaningen från början av 1930-talet hade haft en kontinuerlig kontakt med den engelska spaningen”.¹³ Detta spanings-samarbete inleddes emellertid betydligt tidigare än så. Harry Carr, som företrädde Secret Intelligence Service och även nämns i boken, hade redan han kontakt med finländarna och utbytte information med finländska spaningsorganisationer. Till exempel Toivo Salokorpi, som nämns ett flertal gånger i boken, stod i kontakt med den brittiska spaningen.¹⁴

11. ”useiden valtioiden viranomaiset pyrkivät salaamaan osuutensa Stella Polariksen perinnön toisaalta hävittämiseen ja toisaalta säilyttämiseen.” Manninen & Lehtonen, *Stella Polariksen perintö*, s. 8.

12. ”huomattavan selväpiirteisesti”. Manninen & Lehtonen, *Stella Polariksen perintö*, s. 27.

13. ”Suomen tiedustelulla oli 1930-luvun alusta lähtien ollut jatkuva kontakti Englannin tiedusteluun.” Manninen & Lehtonen, *Stella Polariksen perintö*, s. 153.

14. Se till exempel Juho Kotakallio, *Hänen majesteettinsa agentit. Brittitudustelu Suomessa 1918–1941* (Jyväskylä 2014).

I boken får vissa centrala underrättelseofficerars verksamhet stort utrymme, liksom deras verksamhet i anslutning till viktiga operationer. Förutom dessa centrala personer får läsaren också läsa om värvade avlyssnare och deras verksamhet, vilket gör att boken ger en mer heltäckande bild av signalspaningen. I det här avseendet skildrar boken signalspaningen på ett mer heltäckande sätt. I bokens första upplaga fanns felaktig information om den Tove Jansson som verkade vid den hemliga finländska underrättelsebyrån, S-byrån. Denna Tove Jansson var inte den berömda konstnären.

I boken behandlas också hur man i Finland började organisera signalspaningen på nytt. Arbetet försvårades av bristen på personal och utrustning, vilken var en följd av operationen. Man försökte också dölja spaningsverksamheten genom att undvika namn och begrepp som innehöll till exempel ordet ”underrättelse”. I praktiken gjorde Parisfreden 1947 och avslutandet av Kontrollkommissionen att det blev möjligt att skapa en ny signalspaning. Detta skedde genom ett beslut av generalstabens chef, generalmajor V. A. Sundman den 25 maj 1950, när man bildade ett organ för signalspaning, Signaltrafikens övervakningsorgan, med uppdrag att övervaka kommunikationen. I personalen ingick personer som redan tidigare ägnat sig åt signalspaning. I det här avseendet grundade verksamheten sig på en kontinuitet inom finländsk signalspaning. Bokens behandling av hur verksamheten sattes i gång bidrar med ny information om hurdan den finländska signalspaningen var i början av 1950-talet. I boken berättas bland annat om oändamålsenliga avlyssningsstationer och problem med utrustningen. Personalens villkor var också anspråklösa, men förbättrades med tiden.

Avslutningsvis kan konstateras att Ohto Manninens och Lauri Lehtons bok är ett exempel på hur man med hjälp av tålmodig forskning kan foga ihop bitarna. Verket grundar sig på ett mångårigt forskningsarbete och utgör en fortsättning på tidigare publicerade skrifter och verk. Bland dessa kan nämnas Ohto Manninens och Timo Lienes bok *Stella Polaris. Suomalaista sotilastiedustelua* (2002) och Lehtons, Lienes och Manninens bok *Sanomansieppaajia ja koodinmurtajia — Suomen radiotiedustelu sodassa* om krigstidens signalspaning (2016). Eftersom den nu utkomna boken kan betraktas som en fortsättning, lönar det sig att bekanta sig med också de tidigare böckerna.¹⁵

Juho Kotakallio

15. Lauri Lehtonen, Timo Liene & Ohto Manninen, *Sanomansieppaajia ja koodinmurtajia – Suomen radiotiedustelu sodassa* (Jyväskylä 2016). Se även Timo Liene, *Irtoviiksimies* (Helsinki 2018).